

Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Tıp Metinlerindeki İki Terim Üzerine Tespitler: *Çignemek* ve *Çeynemek*

Emel Kaya Gözlü*

Özet

14.-15. yüzyıllarda Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış tıp eserleri, çok önemli bir kelime hazinesine sahiptir. Bu kelime hazinesi, dönemin Türkçe tıp terminolojisinin niteliğini ve işlevselliğini de gözler önüne sermektedir. Ancak bu hazinenin sağlıklı bir şekilde ortaya konabilmesi için, metinlerin hassasiyetle irdelenmesi ve dönemin tıp anlayışının iyi bilinmesi gerekir. Bu makale, Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış tıp eserlerinin Türkiye Türkçesine çevirilerinde birbirine karıştırılan ve yanlış anlamlandırılan iki terimi ele almaktadır. Bunlar, “çignemek” ve “çeynemek” terimleridir. Tıp eserlerinin sözlük/dizin veya çeviri metin bölümlerinde iki terim aynı anlamda zannedilmekte ve bu durum metinlerin yanlış anlaşılmasına veya terimin geçtiği bölüme anlam verilememesine sebep olmaktadır. Terimlerin geçtiği birçok tıp yazması üzerinde yaptığımız çalışmalar sonucunda ulaştığımız tespitlerimize göre *çignemek*, bir rahatsızlığı, bir hastalık belirtisini, *çeynemek* ise bir tedavi şeklini karşılamaktadır. Makalede, metinlerden örneklerle konuya açıklık getirilmeye ve karışıklığın giderilmesine çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Eski Anadolu Türkçesi, tıp terimi, çignemek terimi, çeynemek terimi, tekessür, vücut kırıklığı.

* Yrd. Doç. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, Gazimagosa/ KKTC
emel.gozlu@emu.edu.tr, emel_kaya@hotmail.com

Giriş

Eski Anadolu Türkçesiyle (EAT) yazılmış tıp metinleri ile ilgili çalışmalar son yıllarda ciddi bir artış göstermiştir. Tıp metinleri sadece tıp tarihi uzmanlarının değil, barındırdığı söz varlığıyla dil bilimcilerin, çeşitli halk ilaçlarıyla da halk kültürü ile uğraşanların ilgi odağı olmuştur.

EAT ile kaleme alınan tıp metinleri üzerinde yapılan çalışmaların çoğu, eserlerin metnini, imlasını ortaya koymaktan ve eserin dizinini oluşturmaktan ibarettir. Oysaki bir dili konuşanların zihinsel tasarım gücünü, bu tasarımların dilsel kavramlara nasıl aktarıldığını, dilin geçirdiği evreleri ve dil malzemesinde görülen anlam kayması, daralması, genişlemesi gibi olaylarla birlikte meydana gelen tabakalaşmayı en iyi şekilde gözler önüne seren terimler, söz konusu tıp metinlerinin en önemli unsuru olmasına rağmen, bunlarla ilgili çalışmalar yok denecek kadar azdır. Terimlerin kökenleri ve kullanımları üzerine yapılan birkaç çalışma¹ dışında yazılan makaleler, terimlerin listelenmesinden öteye gidememiştir.

Bunun yanı sıra, tıp dilinin sözcük dağarcığı sadece hastalık ve organ adlarından ibaret değildir. Tıp dilinde tıpla ve sağlıkla ilgili genel terimlerin yanında anatomi terimleri (vücudun organ, bölge ve salgıladığı madde adları), hastalık adları, hastalıkların belirtileri, sebepleri; tedavi etme, ilaçlar, tıp aletleri ve gereçleri ile ilgili terimler bulunmaktadır. EAT ile yazılmış tıp metinlerinde geçen her kelime, bu bilgi doğrultusunda ele alınıp işlendiği zaman kelimenin gerçek kullanım amacı tespit edilebilir.

Terimler, genel dilde kullanılan öteki kelimelerden farklı olarak, cümledeki bağlam içerisinde anlam değişikliğine uğramamaktadır. Dilin genel kelimelerinin hangi anlama geldiğini sözlüğe bakmadan aşağı yukarı çıkarmak mümkündür. Ancak, terimlerin anlamları çok sınırlı ve özel olduğu için bunlarda böyle bir durum yoktur. Terimin bildirdiği anlam, yoruma açık değildir ve karşıladığı kavramı açık ve kesin bir biçimde bildirir (Zülfikar 1991: 20).

Bununla birlikte, EAT döneminde yazılan tıp eserlerindeki terimleri genel dilin kelimelerinden kesin sınırlarla ayırmak zordur. Tıp bilimi, insanı doğrudan ilgilendiren en temel bilimlerden biridir. İnsanlar hastalık ve sağlık kavramlarıyla iç içe yaşamaktadır ve konunun uzmanları kendi aralarında ne kadar özel bir dil geliştirirse geliştirsin, halk kendi adlandırmalarıyla hastalıklarını tanımlamaktadır. Bu sebeple, EAT dönemi tıp eserlerinde, halkın yazılanları anlayıp bunlardan faydalanabilmesi için, bilim

dilinin Arapça olduğu bir devirde Türkçe tıp eserleri kaleme alınmış, Arapça ve Farsça terimlerin Türkçeleştirilmesine çalışılmıştır².

Bu makale, EAT ile yazılmış tıp eserleri üzerinde çalışırken dikkatimizi çeken *çiğnemek* ve *çeynemek* terimlerini ele almaktadır. *Çiğnemek*, bugüne kadar gerek tıp tarihçileri, gerekse dilciler tarafından yayımlanan çalışmalarda *çeynemek* kelimesi zannedilerek metin çevirilerinde ve dizinlerde yanlış anlamlandırılmıştır. Yapılan yayınlarda her iki kelimeye de “çiğnemek, ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezme, öğütme” anlamı verilmiştir. Ancak tıp yazmaları üzerinde yaptığımız çalışmalarda bu kelimelerin hem imla bakımından farklı yazılıp hareketlendiğini, hem de kullanım alanlarının çok ayrı olduğunu tespit ettik.

Müntahâb-ı Şifâ (Celâlüddin Hızır), *Yâdigâr* (İbni Şerif), *Kemâliyye, Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb* (Abdülvehhab bin Yusuf İbni Ahmed el-Mârdânî), *Kitâbü'l-Mühimmât, Müfîd* (Muhyiddin Mehî), *Hulâsatü't-Tıbb* (Hekim Hayreddin) gibi EAT dönemine ait birçok yazmanın taranması sonucunda ulaştığımız tespitlerimize göre *çiğnemek*, bir rahatsızlığı ya da bir hastalık belirtisini, *çeynemek* ise bir tedavi şeklini karşılamaktadır.

Aşağıda bu terimler ayrı ayrı ele alınmakta, yazılışları ve kullanım şekilleri metinlerden örneklerle gösterilmektedir. Eserin tıpkıbasımının bulunmadığı çalışmalarda kelimelerin sadece kullanım şekli gösterilmiş, Arap harfli yazılış verilmemiştir. Metinlerin Türkiye Türkçesine aktarımı bizim tarafımızdan yapılmış; aktarımların bir yerinde Altıntaş vd. 2003'ten, bir yerinde de Altıntaş vd. 2004'ten faydalanılmıştır.

Çeynemek Terimi

Çeynemek, جَيَّمَكَ “Çiğnemek, ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezme, öğütme” anlamında kullanılan bir fiil olmakla birlikte, tıp metinlerinde, çeşitli hastalıkların yanı sıra, özellikle mide bulantısı ve kusmaya karşı önerilen bir tedavi şeklidir. Kelime, “Çiğnemek, ağızda ezme; tedavi amacıyla önerilmiş ilacı (otu) çiğneme yoluyla kullanmak; tükürük salgısını arttırmak veya düzenlemek üzere bir şeyi (sakız, tarhun, üzerlik, üzüm çubuğu vb.) yutmaksızın ağızda çevirmek (İng. mastication)” anlamında kullanılmakta olan bir terimdir.

Çiğnemek terimiyle daha sağlıklı bir karşılaştırma yapabilmek amacıyla aşağıda *çeynemek* teriminin kullanımına tıp metinlerinden örnekler verilmiştir³:

(1) *İnçkurugda m'idenüñ cem' eczaları dirilür ve yumulur, tâ kim içindeki müziyi def idebile. (...) 'İlacı budur kim sükün itmek gerek ve nâ'nâ'yı çeynemek جَيَمَك gerek; yâhüd nârı çeyneyip جَيَيْب Suyın Şormak gerek yâ tatlu ayvanuñ Suyın Şormak gerek (Kitâbü'l- Müntehâb fi'r-Tıbb: 98b/1-6).*

“Hıçkırıkta midenin her yanı, içindeki rahatsız edici maddeyi atıncaya kadar açılıp kapanır.(...) Tedavisi, hareket etmemek ve nane çiğnemek yahut nar çiğneyip suyunu emmek veya tatlı ayvanın suyunu emmektir.”

(2) *'Akırkarhâyı çeyneseler سكر چينه balgamı indürür, ziftile yâ sakızıla çeyneseler سكر چينه çok balgam indürür, genzi ve dimağı arıdur (Kemâliyye: 367a/7-8).*

“Nezle otunu çiğnerlerse balgamın atılmasını sağlar; ziftle veya sakızla çiğnerlerse balgamı daha fazla söker, genzi ve dimağı temizler.”

(3) *Eger müshil içenüñ gönli dönerse ayva ya alma ya tarhün ya 'unnâb yaprağı çeymeye ve gül şuyıyla sirke ki göyünmiş toprak saçalar anı koçulamak gerek dahı fâyide ider ve sakız çeynemek ve bâzuların regbendile bağlamak dahı fâyide ider (Müntahâb-ı Şifâ: M12b/4-5).*

“Eğer müshil içenin midesi bulanırsa ayva, elma, tarhun veya hünnap yaprağı çiğnesin. Gül suyuyla içine yanık toprak saçılmış sirke koklamak da faydalıdır. Sakız çiğnemek ve pazularını sargıyla bağlamak da iyi gelir.”

(4) *Üşenürse müshilüñ t'âmından işit n'eyleye*

Vir ki 'unnâb yaprağın ya bari tarhün çeymeye چينه (Müfid: 23b/15)

“[Hasta] müshilin tadından hoşlanmazsa ne yapacağını işit

Hünnap yaprağını ya da tarhunu ver, çiğnesin.”

Verilen bu örnekler, *çeynemek*'in çeşitli tedavi alanlarını göstermektedir.

(1)'de mideyi rahatlatmak, (2)'de genzi, boğazı, dimağı balgamdan temizlemek, (3) ve (4)'te müshil kullanımından kaynaklanan mide bulantısı ve rahatsızlığını gidermek amacıyla bir tedavi olarak çeşitli otları *çeynemek* önerilmektedir.

Çiğnemek Terimi

EAT ile kaleme alınmış tıp yazmalarında kullanılan *çiğnemek* چيتمك kelimesi bugün Türkiye Türkçesinde “ağza alınan bir şeyi dişler arasında ezme, öğütmek” anlamında kullandığımız “çiğnemek” kelimesi ile aynı anlamı ifade etmemektedir. Türkiye Türkçesindeki “çiğnemek” kelimesini

EAT’de karşılایan kelime “çeynemek”tir. Aşağıda verilecek örneklerden de açık bir şekilde anlaşılacağı üzere, EAT ile yazılmış tıp eserlerindeki *çignemek* kelimesi, bir terim olarak “vücut kırıklığı, kırgınlık (İng. malasi, indisposition)” anlamında kullanılmaktadır.

Tıp yazmaları üzerinde yapılan çalışmalarda *çignemek* terimi ya “çekinmek” şeklinde yanlış okunmuş ve yanlış anlamlandırılmış ya da “çignemek” şeklinde doğru okunmuş ancak *çeynemek* kelimesi zannedilerek yanlış anlamlandırılmıştır.

Çignemek terimi, *Kitâbü’l-Müntehâb fi’l-Tıbb*’da “çekinmek” olarak okunmuş ve kitabın Dizin bölümünde terime “arzulamak, iç çekmek, çekinmek” anlamları verilmiştir (Bayat 2005: 210). Ancak bu okuyuş, hem terimin eski harfli metindeki harekelenmesine hem de metin içindeki anlamına tamamıyla aykırıdır. Eserin Türkiye Türkçesine aktarımının yapıldığı bölümde ise, tahminimizce, verilen anlamın bağlama uymamasından dolayı, ilgili yer çevrilemeyip atlanmıştır (Bayat 2005: 394). Kelimenin aşağıdaki gibi “çignemek” şeklinde okunması ve kelimeye “vücut kırıklığı, kırgınlık” anlamının verilmesi gerekir:

(5) *Hammâmuñ her evinde, havâsına münâsib şü istî mâl itmek gerek, ya’nî ıssı evinde katı şavuk şuyı istî mâl itmemek gerek ve şavuk evinde katı ıssı şuyı istî mâl itmemek gerek. Zira bu nesneden bedende çignemek جَئَمَكْ hâşıl olur (Kitâbü’l-Müntehâb fi’l-Tıbb: 65b/5-9).*

“Hamamın her bölümünde, havasına uygun su kullanılmalıdır. Yani sıcak bölümde çok soğuk su, soğuk bölümde de çok sıcak su kullanılmamalıdır. Zira bu durumda vücutta kırıklık ortaya çıkar.”

Kitâbü’l-Müntehâb fi’l-Tıbb’dan aşağıya alınan örnekte yine yukarıdakine benzer bir durum söz konusudur. Bayat tarafından “çekinmek” şeklinde okunan *çignemek*’in “arzulamak, iç çekmek” ile bir ilgisi olmadığı açıktır. Bayat, eserin bu bölümünü Türkiye Türkçesine şöyle aktarmaktadır: “(...) Belirtileri, yüz, göz kızarır, şah damarlar gerilir, hasta ağırlaşır, güçsüzleşir, idrar kesif ve kızıl olur, nabız dahi büyük olur, titremeksiz ve çekinmeksiz tutar.” (Bayat 2005: 453). Bu kısmın çeviri yazıyla yazılışının ve aktarımının düzeltilmiş şekli aşağıdaki gibi olmalıdır:

(6) *Ve ammâ kandan olan ısıtma kim aña muṭbıka dirler. Sebebi budur kim, küflenür yâḫūd çoḫalur ve ḫaynar. ‘Alâmeti budur kim, yüz ve göz kızarur ve şâh tamarlar gerilür ve ḫasta ağırılanur ve kâhellenür ve bevl hem kızıl ve*

hem gâlib olur ve nabızı dağı azim olur ve ditremeksüz ve çignemeksüz
سن جئتمك دutar (Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb: 143a/12-143b/3).

“Kandan olan sıtmaya mutbika denir. Sebebi [kanın] küflenmesi, çoğalması veya kaynamasıdır. Belirtileri budur: Yüz ve göz kızarır, şah damarlar gerilir, hasta ağırlaşır, hâlsizleşir, idrar kızıl ve kesif olur, nabız büyük olur. [Sıtma] vücutta bir titreme ve kırıklık olmaksızın tutar.”

Terim, *Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb*'da bir yerde “çignemek” şeklinde okunmuş, bu defa da *çeynemek* kelimesi zannedilerek Dizin bölümünde “çeyne-” maddesinin altında verilmiş (Bayat 2005: 210); metnin aktarımında da aynı hata tekrar edilmiştir (Bayat 2005: 385). Kelimenin okunuşu ve aktarımı aşağıdaki gibi olmalıdır:

(7) *Ve safrâ gâlib olıcağ beñiz şararur ve gözüñ ağı dağı şararur ve ağız acı olur ve dil irilenür ve ağız ve tamağ kurur ve şuşamağ katı artar ve gönül dönmek ve çignemek سن جئتمك gâlib olur ve bevl şararur (Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb: 53b/2-4).*

“Bedende safra unsuru hâkim olduğunda beniz sararır, gözün akı sararır, ağız acı olur, dil büyür, ağız ve damak kurur, susuzluk artar, mide bulantısı ve kırıklık meydana gelir, idrar sararır.”

Terim, *Müntahâb-ı Şifâ*'da “çignemek” olarak okunmuş, ancak Dizin bölümünde terime “çignemek” anlamı verilmiştir (Önler 1999: 77). Terimin anlamı “vücut kırıklığı” olmalıdır:

(8) *Eger muhrıka olursa dil evvel şararur sonra kızarur zağmet ve harâret şuşuzluk ve tarlığanmağ artuğ olur ve tudağ yarılır ve dil kurur gibb-ı dâyir olursa nevbeti evvel çignemegile dutar sonra ditredür (Müntahâb-ı Şifâ: 122a/4-6).*

“Eger muhrıka [denilen sıtma] olursa, dil önce sararır, sonra kızarır; sıkıntı, ateş, susuzluk ve nefes darlığı çok olur; dudak yarılır ve dil kurur. Üç günde bir tutan sıtma olursa, nöbeti önce kırıklıkla tutar, sonra titretir.”

Müntahâb-ı Şifâ'da terimin *çignetmek* şekli de mevcuttur. (6)'da görülen *çignemeksüz* örneğiyle birlikte bu durum bize, terimin etkin bir kullanıma sahip olduğunu göstermektedir:

(9) *Hummâ-i yevminüñ sebebi ya katı guşşalanmağdur, ya katı kaçkımak, ya korçkımak (...), ya çok fikirler itmek, ya uyıyamamağ, ya katı armağ (...)*
ya hammâmda çoğ oturmak ya çok zaman hammâma girmemek ya zükâm ya nezle olmağ ya çok uyımağdur 'alâmeti oldur ki bu didüğümüz sebeblerden

nesne vâkı' ola evvel dutıcağ ditremeye, üşüdürse az üşiye, az çignede nabz eyü ola bu hummānuñ korķusu yoķdur (Müntabâb-ı Şifâ: 121a/9- 121b/1).

“Her gün tutan sıtmanın sebebi ya çok üzülmektir, ya çok sinirlenmek, ya korkmak (...), ya çok kuruntu yapmak, ya uyuyamamak, ya çok yorulmak,(...) ya hamamda çok oturmak ya uzun zaman hamama girmemek ya soğuk almak, ya nezle olmak ya da çok uyumaktır. Belirtisi bu sayılan sebeplerden meydana gelir. Tuttuğunda önce titretmez, üşütürse az üşütür, az kırar, nabız normal olur. Bu sıtmanın tehlikesi yoktur.”

Manzum bir tıp eseri olan *Müfid (Nazmü't-Teshîl)*'de *çignemek* terimi şöyle geçmektedir:

(10) *Ġıbb-ı dâıir ola çün kim neveti evvel i cân*

Çignemeg-ile چغنمکيله tutıban ditredür soñra i cân (Müfid: 104b/1-3)

“Üç günde bir tutan sıtma olursa nöbeti/ Kırıklık ile tutup, sonra titretir.”

Terimin *çignetmek* şekli *Müfid*'de de bulunmaktadır:

(11) *Ṭutıcağ evvelde ditremeyüp üşütmeye ol*

Ger üşüdürse azacığ üşide iy pür-uşül

Hem dağı az çignede چغنده nabzı dağı ola eyü

Gey katı olmaya cisminde ħarâret iy 'amü (Müfid: 103a/10-12)

“Tuttuğu zaman önce titretmez ve üşütmez/ Üşütürse de az üşütür/ Ayrıca az kırar, nabızı da normal olur/ Vücudunda aşırı ateş olmaz.”

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, *çignemek* terimi “vücut kırıklığı, kırınlık” anlamını karşılamaktadır. *Çignemek* yani “kırıklık” taradığımız tıp metinlerinde şu durumlarda ortaya çıkmaktadır:

1.Humma (sıtma) nöbetlerinden hemen önce, nöbet başlangıcında: Bu, *çignemek*'in en sık görüldüğü durumdur. Hummanın, mutbıka (kan kaynaklı sıtma) dışında (6), muhrıka (yakıcı sıtma), humma-i yevmî (her gün tutan sıtma), ğıbb-ı dâıir (üç günde bir tutan sıtma) gibi birçok çeşidinde gözlemlenmektedir (8), (9), (10), (11).

Şerefeddin Mağmûmî'nin yazdığı ve uzun süre Tıbbiye Mekteplerinde kullanılan Fransızca-Osmanlıca tıp sözlüğünün “Fièvre” maddesinde, hummanın üç aşaması olduğundan bahsedilerek, birinci aşamada genellik-

le *kırıklık*, esneme ve bulantı gibi belirtilerin ortaya çıktığı ve ateşin devamlı yükseldiği ifade edilmektedir (Mağmûmî 1910: 505).

Özellikle sıtma nöbetlerinden önce görülen *çignemek* “kırıklık”, modern tıp tarafından da sıtmanın klinik belirti ve bulgularından sayılmaktadır: “Hastalar yüksek ateş, titreme, baş ve karın ağrısı, bulantı, kusma ve ileri derecede halsizlikten yakınır. (...) Hastalığın prodrom belirtileri *kırıklık*, halsizlik ve baş ağrısı ile viral hastalığı taklit eder.” (Dündar 2002: 659).

2. Hamamın havasına uygun su kullanılmadığında: *Çignemek*, hamamın (banyonun) sıcak bölümünde aşırı soğuk, soğuk bölümünde aşırı sıcak su kullanıldığında vücutta oluşan kırıklık (genel hâlsizlik, dermansızlık, kesiklik) durumunu ifade etmektedir (5).

3. Bedende safra unsuru hâkim olduğunda: Eski tıp anlayışının temelini oluşturan “dört hılt (humoral patoloji)” teorisine göre, vücutta dört unsur bulunur. Bunlar kan, balgam, safra ve sevda (kara safra)’dır. Kişinin mizacını bu unsurlardan hangisinin vücutta baskın olduğu belirler. Hastalık ve sağlık kavramları bu unsurlar arasındaki dengeye göre açıklanır⁴. Bedende safra unsurunun baskın olduğu, çeşitli belirtilerin yanı sıra görülen *çignemek* (kırıklık, genel hâlsizlik) ile tespit edilmektedir (7).

EAT ile yazılmış diğer tıp metinleri tarandıkça, farklı örneklerle karşılaşılabılır. Bu durumda, yukarıdaki maddeler artabilir.

Çeşitli sözlüklerde *çeynemek* kelimesine rastlanmaktadır. Ancak “vücut kırıklığı” anlamında bir terim olarak *çignemek* kelimesine hiçbir dizinde ve sözlükte rastlanmaması, kelimenin bir terim olarak bugüne kadar tespit edilemediğini göstermektedir. Terimi bulamadığımız sözlüklerin başında Redhouse 1992, Tarama Sözlüğü 1996, Toparlı 2000, Turan 2001, Unat vd. 2004, Parlatur 2006 vb. gelmektedir.

Makalemizin başında, EAT döneminde yazılan tıp eserlerinde, halkın bu eserleri anlayıp, bunlardan faydalanabilmesi için Arapça ve Farsça terimlerin Türkçeleştirilmesine çalışıldığını ifade etmiştik. *Çeynemek* ile *çignemek* terimlerinin farkını ortaya koyduktan sonra, *çignemek* teriminin hangi Arapça veya Farsça terimin Türkçeleştirilmiş şekli olduğunu araştırmaya başladık. *Çignemek*’in yukarıda da belirttiğimiz üç durumda ortaya çıkabileceğinden hareketle, EAT ile yazılmış tıp eserlerinde hummalar, hamamlar ve safravi mizaçlarla ilgili bölümleri yeniden ele aldık.

Tekessür Terimi

“Vücut kırıklığı, kırgınlık” anlamını verdiğimiz *çignemek* teriminin Arapçasına İbni Şerîf tarafından 15. yüzyılda yazılan Yâdigâr adlı tıp eserinde rastladık. Makalemizde gösterdiğimiz örneklerle –özellikle (9) ile- karşılaştırılınca Yâdigâr’da hummalarla ilgili bölümde iki defa geçen Arapça *tekessür* تكسر teriminin tam anlamıyla *çignemek*’in yerine kullanıldığını ilgili yerden yaptığımız aşağıdaki alıntı açıkça göstermektedir:

(12) *Hummâ-yı yevmî ya’nî bir günlük ısıtma demekdür bu ısıtmanuñ sebebi çok vakitlerde yorgunluğdan olur veyâ muhâlif gıdalar yimekten veyâ katı hışm itmekten veyâ katı melûl olmağdan olur ve bu ısıtmada ağırlık ve süstlük ve tekessür تكسر şöyle ki gayrı ısıtmalarda olur bunda olmaya ve baş ağrısı ve tekessür تكسر eğer ola ziyâde olmaya* (Yâdigâr II: 218b).

“Yani bir gün süren sıtmaya derler. Bu sıtma çoğu zaman yorgunluktan meydana gelir. Diğer sebepleri şunlardır: Birbirine zıt gıdaları aynı anda yemek, aşırı hiddetlenmek, aşırı üzüntüye kapılmak gibi. Bu sıtmada diğer sıtma türlerindeki gibi ağırlık, halsizlik, kırgınlık görülmez; kırgınlık ve baş ağrısı olsa bile, aşırı derecede değildir.” (Altıntaş vd. 2004: 139).

Yâdigâr’ın farklı bölümlerinde de *tekessür* terimi “kırıklık, kırgınlık” anlamında geçmektedir. Aşağıdaki örnekte iltihaplı sıtmaların belirtilerinden biri olarak gösterilmiştir. Altıntaş vd. metnin aktarımını yaparken kelimeyi parantez içerisinde özellikle vermiştir:

(13) *Bevl yaramaz koçmağ ufunî ısıtmalar ‘alâmetidür ve şehvet sâkıt olmağ ve tekessür ve ağrı ve yorgunluğ imtilâ ‘alâmetidür* (Yâdigâr I: 52b).

“İdrarın yaramaz kokması, iltihaplı sıtmaların belirtisidir. Şehvetin azalması (sâkıt), kırgınlık (tekessür), ağrı ve yorgunluk, “imtilâ” ve hastalık başlangıcının alametleridir.” (Altıntaş vd. 2003: 86)

Tekessür تكسر, “kırılma” (Devellioğlu 1993: 1066); “kırık, kırılma, kırılmış” (Redhouse 1992: 582) anlamındadır. Kelime, kesr كسر : “kırma, kırılma” (Devellioğlu 1993: 510); “kırılmış” (Topaloğlu vd. 1988: 370); “kırık, kırılma, azaltma, indirme, yatıştırma, dindirme, kesilme” (Redhouse 1992:1547) kökünden gelmektedir. Redhouse’ta bulunan “*tekessür-i mizâc* تكسر مزاج ill health” (Redhouse 1992: 582) alt maddesi de kelimenin bir tıp terimi olarak kullanılmakta olduğunun göstergesi sayılabilir.

Sonuç

EAT ile kaleme alınan tıp eserlerinde görülen *çignemek* ve *çeynemek* terimleri iki farklı kelimedir. *Çignemek* “vücut kırıklığı, kırgınlık (İng. malasi, indisposition)”, *çeynemek* ise “ağızda ezmek; tedavi amacıyla önerilmiş ilacı (otu) çigneme yoluyla kullanmak; tükürük salgısını arttırmak veya düzenlemek üzere bir şeyi (sakız, tarhun, üzerlik, üzüm çubuğu vb.) yutmaksızın ağızda çevirmek (İng. mastication)” anlamında kullanılmaktadır. *Çignemek* teriminin Arapçası *tekessür* olarak tespit edilmiştir.

Yukarıda verilen örnekler ve yapılan açıklamalar doğrultusunda *çignemek* teriminin *çignetmek* ve *çignemeksüz* şeklindeki kullanımlarıyla birlikte, geniş bir kabul göreyerek EAT dönemi tıp eserlerinde Arapça *tekessür* teriminden daha sık geçtiğini söyleyebiliriz.

EAT dönemine ait tıp eserleri üzerinde, terimlerin listelenmesinin yanı sıra daha ayrıntılı çalışmalar yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu dönemde yazılan tıp eserlerinin gerçek kelime hazinesi ancak bu şekilde ortaya konabilecektir.

Açıklamalar

- ¹ EAT ile yazılmış tıp metinlerindeki kelime kadrosu ve bunların kullanımları ile ilgili değerlendirmeler için Önler 1998 ve Şahin 2008'e bakılabilir. Tıp terimlerinin etimolojisi ile ilgili Türkmen 2006'da birçok görüş öne sürülmüştür.
- ² Arapça ve Farsçanın öne çıktığı bir dönemde neden Türkçe eserler yazıldığı ve Türkçeye tercüme yapıldığı konusunda görüşler için bk. Yavuz 1983, Sarı 1999, Kaya 2008.
- ³ *Çeynemek* terimiyle ilgili daha fazla örnek için bk. *Hulâsatu't-Tıbb*: 54b/10; *Kitâbü'l-Mühimmât*: 14b/8-9, 18b/7; *Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb*: 40b/13, 81b/11, 85b/6; *Müfîd*: 59a/15, 59b/1; *Müntahâb-ı Şifâ*: 15a/12, 20b/14, 63a/12, 64a/5; *Yâdigâr*: 32a, 38a ... vb.
- ⁴ Eski tıp anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bk. Bayat 2003, Kâhya 1995, Özden 1937, Uludağ 1991, Uzel 1992.

Kaynaklar

- Bayat, Ali Haydar (2003). *Tıp Tarihi*. İzmir: Sade Matbaa.
- Devellioğlu, Ferit (1993). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. 11. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi Yay.
- Dündar, İsmail Hakkı (2002). “Sıtma (Malarya-Paludism-Plasmodiasis)”. *İnfeksiyon Hastalıkları ve Mikrobiyolojisi*. C. I. İstanbul: Nobel Kitabevi. 659-676.

İng. = İngilizce

- Kâhya, Esin (1995). *İbn-i Sinâ El-Kanun Fi't-Tıbb*. C. I. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay. 101-114.
- Kocatürk, Utkan (1991). *Açıklamalı Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Mağmûmî, Şerefeddin (1910). *Kâmûs-ı Tıbbî (Dictionnaire Encyclopédique Médical / Français-Turc)*. Cilt I-II. Kahire: Osmanlı Matbaası.
- Önler, Zafer (1998). "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinin Dili ve Sözarlığı". *Kebikeç* 6: 157-168.
- Özden, Âkil Muhtar (1937). "İbni Sinâ Tıbbına Bir Bakış". *Büyük Türk Filozofu ve Tıp Üstadı İbni Sina (Şahsiyeti ve Eserleri Hakkında Tetkikler)*. İstanbul: TTK Yay. 5-56.
- Parlatır, İsmail (2006). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Yargı Yay.
- Redhouse, Sir James W. (1992). *Turkish and English Lexicon*. İstanbul: Çağrı Yay.
- Sarı, Nil (1999). "Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi". *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları* 5: 11-68.
- Şahin, Hatice (2008). "Tıp Yazmalarının Kelime Kadrosu Üzerine". *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. C. 2. Konya: Selçuk Üniversitesi Yay. 1301-1307.
- Tarama Sözlüğü* (1996). C. II. Ankara: TDK Yay.
- Topaloğlu, Bekir ve Hayreddin Karaman (1988). *Arapça - Türkçe Yeni Kamus*. İstanbul: Nesil Yay.
- Toparlı, Recep (2000). *Ahmet Vefik Paşa – Lehçe-i Osmânî*. Ankara: TDK Yay.
- Turan, Fikret (2001). *Eski Oğuzca Sözlük- Bahşayış Lügati*. İstanbul: BAY Yay.
- Türkçe Sözlük* (1998). C. II. Ankara: TDK Yay.
- Türkmen, Seyfullah (2006). Eski Anadolu Türkçesinde Tıp Terimleri. Doktora Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi.
- Uludağ, Osman Şevki (1991). *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi*. Sadeleştiren: İter Uzel. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay. 26-45.
- Unat, Ekrem Kadri, Ekmeleddin İhsanoğlu ve Suat Vural (2004). *Osmanlıca Tıp Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TTK Yay.
- Uzel, İter (1992). *Cerrâhiyyetü'l-Haniyye (Şerefeddin Sabuncuoğlu)*. C. I. Ankara: TTK Yay. 3-6.
- Yavuz, Kemal (1983). "XIII.-XIV. Asır Dil Yedigârlarının Anadolu Sahasında Türkçe Yazılış Sebepleri ve Bu Devir Müelliflerinin Türkçe Hakkındaki Görüşleri". *Türk Dünyası Araştırmaları Yıllığı Faruk Kadri Timurtaş'a Armağan* 27: 9-57.
- Zülfikar, Hamza (1991). *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*. Ankara: TDK Yay.

Taranan Metinler

- Altıntaş, Ayten vd. (2003). *Yâdigâr (Tabîb İbn-i Şerîf)*. C. I. İstanbul: Yerküre Yay.
- _____, (2004). *Yâdigâr (Tabîb İbn-i Şerîf)*. C. II. İstanbul: Yerküre Yay.
- Bayat, Ali Haydar (2005). *Kitâbü'l-Müntehâb fi't-Tıbb*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yay.
- _____, (2007). *Kemâliyye (Erken Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Risalesi)*. İstanbul: Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği Yay.
- Kaya, Emel (2002). Hekim Hayreddin Amasyavî'nin Hulâsatu't-Tıbb Adlı Eseri (İnceleme-Metin-Dizin). Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- _____, (2008). Muhyiddin Mehî'nin Müfid (Nazmü't-Teshîl) Adlı Eseri (İnceleme-Metin Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri. Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- Önler, Zafer (1990). *Müntahab-ı Şifâ I (Giriş-Metin)*. Ankara: TDK Yay.
- _____, (1999). *Müntahab-ı Şifâ II (Sözlük)*. İstanbul: Simurg Yay.
- Özçelik, Sadettin (2001). *Kitâbü'l-Mühimmât*. Ankara: AKM Yay.

Some Clarification On Two Terms Used in Medical Texts Written in Old Anatolia Turkish: *Çignemek* and *Çeynemek*

Emel Kaya Gözlü*

Abstract

Medical texts that were written in 14th-15th century Anatolian Turkish possess a very important vocabulary, which reveals the quality and functionality of the period's Turkish medical terminology. However, in order to present this vocabulary clearly, it is vital to examine the texts with scrutiny and know medical concept of the time. This article examines two terms that have been mistakenly translated and interpreted while translating into modern Turkish. These terms are "*Çignemek*" and "*çeynemek*". *Çignemek* and *çeynemek* are two different medical terms which are used in medical texts written in Old Anatolia Turkish. However, these two terms are thought to have the same meaning and used interchangeably. This misconceptualization may lead to misinterpretations when such texts were translated or interpreted. The result of our studies, based on many medical text, has shown that *çignemek* is used for an illness or a symptom of an illness; however, *çeynemek* is used for a method of treatment of an illness. This article aims at enlightening the issue with examples from medical texts and correct the misconceptualization.

Keywords

Old Anatolia Turkish, medical term, *çignemek* term, *çeynemek* term, tekessur, malasi.

* Assist. Prof. Dr., Eastern Mediterranean University, Faculty of Education, Department of Turkish Education/ Famagusta, TRNC
emel.gozlu@emu.edu.tr, emel_kaya@hotmail.com

Об использовании двух терминов: *çignetek* и *çeunetek* в древнеанатолийских медицинских текстах

Эмель Кая Гозлю*

Аннотация

Медицинские трактаты, написанные древнеанатолийским тюркским языком в 14-15 вв. имеют богатый словарный запас. Этот словарный запас показывает качество и функциональность турецкой медицинской терминологии того периода. Однако для использования и введения в научный оборот этого научного богатства необходимо тщательное изучение текстов и знание медицинских понятий того периода. В этой статье рассматриваются два термина из древнеанатолийских медицинских текстов, которые при переводе на современный турецкий язык путаются между собой или неправильно переводятся. Это термины “*çignetek*” ve “*çeunetek*”. В словаре/каталоге медицинских работ или при переводе текстов предполагают, что эти термины имеют одно и то же значение, это в свою очередь приводит к неправильному пониманию или непониманию фрагментов текстов, где упоминаются эти термины. В результате наших исследований многочисленных медицинских текстов, где упоминаются данные термины, было выяснено, что термин *çignetek* означает расстройство, симптом заболевания, а термин *çeunetek* означает форму лечения. В статье показав употребление этих терминов на примерах из текстов, сделана попытка преодоления этой путаницы терминов.

Ключевые Слова

древнеанатолийский тюркский язык, медицинский термин, термин *çignetek*, термин *çeunetek*, появление, слабость организма.

* доцент, доктор, Восточносредиземноморский университет, педагогический факультет, кафедра турецкого языка / Газимагоса, Турецкая Республика Северного Кипра
emel.gozlu@emu.edu.tr, emel_kaya@hotmail.com